

«КАНОНІЧНА ТЕРИТОРІЯ» КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ СВІТОВИХ РЕЛІГІЙНИХ ЦЕНТРІВ

Кобетяк А. Р.,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри національної безпеки,

публічного управління та адміністрування

Державного університету «Житомирська політехніка»

ORCID ID: 0000-0001-6899-0571

kobetiak@meta.ua

У статті висвітлюються трансформаційні процеси древнього інституту автокефалії та його сучасне значення в церкві. Питання адміністративного впливу та «канонічних меж» церкви сьогодні зазнає значного впливу світових політичних центрів. Важливим завданням статті є вивчення в дійсності рівності між собою всіх Помісних церков. У відношеннях між незалежними церковними адміністраціями відчувається «зверхність» давніх автокефалій над новими. Тому, увага дослідження зосереджена на самому феномені Церкви в її історичній ретроспективі, та на еклезіологічному розумінні церковного рівноправ'я. Наукова новизна полягає у висвітленні причин сучасної кризи Вселенської православної церкви. Зазначається, в першу чергу це пов'язано із геополітичним та фінансовим чинниками.

Доведено, що формування двох підходів (грецького та слов'янського) до розуміння структури системотворення Вселенського православ'я стало причиною кризи в церкві. Зазначено, що «церковні непорозуміння» стали очевидними після Великого собору на Криті та надання Томосу для Української церкви. У дослідженні встановлено, що в період Вселенських соборів розуміння автокефалії трансформувалось від природного стану до церковно-політичного явища. Доведено, що у XIX–XX ст., коли відбувся «парад автокефалій» на Балканах, питання автокефалії знову виходить на перший план загальних богословських дискусій. Ключову роль відіграв національний чинник, який вкладається в основу незалежності кожної із Помісних церков. Автокефалія стає виключно політичним нашаруванням. У статті стверджується, що у православній традиції відсутнє загальноприйняте трактування взаємозалежності принципу помісності та автокефального статусу церков. Зазначається, що подальші наукові розвідки автокефальної тематики доповнять виконане дослідження, адже становлення церкви – це процес динамічний.

Ключові слова: еклезіологія, Вселенський собор, політичний вплив, автокефалія, єпархія, патріарх, пентархія, догмат, церква, Візантія, богослов.

Постановка проблеми. У XXI ст. церковно-політична ситуація у православ'ї вкрай загострилась. Значно політизувалась проблема набуття автокефального (незалежного) статусу новим національним церквам. Оскільки у постановах Вселенських соборів немає прямої вказівки щодо формування нових незалежних церков, через відсутність потреби в таких у соборний період, ця тема сьогодні породжує значну кількість церковних та геополітичних дискусій та протиріч.

Актуальність досліджуваної проблеми сьогодні викликана значним суспільним резонансом висвітлюваного питання. Нову хвилю інтересу до автокефальної тематики викликало підписання Томосу для Української церкви. Українське «церковне питання» зачіпає низку проблем Вселенського православ'я та відносин між багатьма Помісними церквами, які турбують Вселенську церкву останнє сторіччя, та не мають перспективи найближчого вирішення. Конституювання озвученого прямо пов'язано із проблемами утворення нової автокефальної церкви; межами канонічної території; першості у диптиху; загальної юрисдикції та проблеми відносин церкви-матері та церкви дочки; православної діаспори та іншими важливими еклезіологічними проблемами.

Окрім ієрархи та богослови, переважно грецького походження, у XX ст. запропонували теорію наявності двох «хвиль» автокефальних церков. Перші – давні східні патріархати, авторитет яких

підкріплено постановами Соборів, та «нові» національні церкви, які мають повну незалежність, однак певним чином є «меншовагартісні», оскільки не мають апостольського походження та не брали участі у вселенських соборах. Відповідно, важливо розглянути еклезіологічну природу розуміння адміністративного устрою церкви через призму конфліктів та протиріч, які турбують православ'я кілька останніх років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан наукової розробки обраної теми сьогодні неоднозначний. Тисячі виступів, публічних заяв та офіційних листів богословів та ієрархів не/визнаних Помісних церков стосовно автокефальної проблематики мають чітко виражений конфесійний характер. Полеміка та дебати між ієрархами призводять до перекручування та викривленого трактування давніх канонів та історичної церковної практики. В цілому, із проголошенням кожної нової автокефалії у Вселенській церкві загострювались дискусії щодо не/наявності права першості Вселенського престолу та соборності у контексті вирішення цього питання. Зрештою, підписання Томосу для України в черговий раз привернуло увагу ієрархії та світських вчених зі всього світу.

Класична наукова база для обґрунтування проблеми автокефального устрою та канонічної території розкривається у працях відомих вітчизняних дослідників та каноністів І. Власовського, О. Киридола, П. Кралюка, О. Лотоцького, Ю. Мулика-Луцика, О. Сагана, Л. Филипович, Ю. Чорноморця та інших, які неодноразово звертали увагу на процес зародження інституту автокефалії. Сюди ж варто віднести вчених зі світовим іменем: В. Асмуса, Д. Бінгема, А. фон Гарнака, Й. Говманна, Й. Зізіуласа, І. Ісіченко, Дж. Робертсона, А. Карташева, Є. Кесарійського, Н. Мілаша, Є. Смірнова, С. Смірнова, К. Скурата, К. Уера, Ф. Успенського та інших.

Про важливість та актуальність обраної теми свідчить низка сучасних дисертаційних досліджень, наприклад, В. Бутинського, М. Гергелюка, А. Дідківського, Є. Заремби. Особливо важливими та ґрунтовними є праці вітчизняного науковця, який є одним із найвідоміших богословів та ідеологів автокефалії у сучасному православ'ї, архімандрита Кирила (Говоруна). Відтак, є реальна необхідність осучаснити канонічний уклад сучасного життя, а це можна зробити лише на загальному Соборі [1, с. 412].

Відзначимо, що історія Європейських країн розглядається у значній кількості робіт вітчизняних та зарубіжних учених політичного та геополітичного характеру. Прикметно, що більшість із них покликана визначити місце і роль нової незалежної Української православної церкви у становленні України в новому геополітичному просторі Європи. Зокрема, цій проблематиці присвячена інтегрована колективна монографія вітчизняних політологів за редакцією професора Фелікса Рудича (Рудич, 2002).

Важливим для статті є дослідження О. Балакірева та Ю. Середи, які на основі багатого матеріалу статистичних та соціологічних даних показали відновлення релігійності після розпаду СРСР. Згідно результатів дослідження релігійні організації в Україні, як вагома складова громадянського суспільства виявилися розвинутішими як за кількістю, так і за різноманітністю, ніж, наприклад у Росії (Balakireva, 2013, p. 226). У монографії автори висвітлили вплив релігійного фактору на демократизацію, довіру до соціальних інститутів, волонтерську діяльність та охорону навколишнього середовища.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Необхідно засвідчити вагомий науковий, політичний та теологічний аспект актуальності обраної проблеми, а також наявність низки ґрунтовних праць з теми. Однак, сьогодні проблема набуття автокефального статусу, політичного регулювання цього процесу та чіткого визначення межі канонічної та адміністративної території впливу кожної із Помісних церков залишається відкритою. У наукових працях не простежується чіткий зв'язок між «еклессією» – моделлю ідеальної Церкви раннього етапу та сучасним адміністративно-політичним укладом церковного життя. Наявність ряду малодосліджених наукових проблем, зокрема обраної, щодо структури облаштування Вселенської церкви та політичного впливу на цей процес значно актуалізує навколоавтокефальну тематику.

Отже, з одного боку, можна констатувати значний науковий та теологічний аспект актуальності зазначеної проблематики та наявність низки ґрунтовних праць. З іншого – проблема набуття автокефального статусу та чіткого визначення межі канонічної території впливу залишається відкритою.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у висвітленні політизації трансформаційних процесів інституту автокефалії та його значенні у сучасній церкві. Еклезіологічна зумовленість автокефального принципу витікає із самої природи ранньої «ідеальної» церкви. Узурпація церковної влади – це порушення Богом установленого миру з земної церкви. Зрештою, це політично-адміністративні нашарування, якими обросла церковна інституція за століття свого існування. Тому, увага дослідження зосереджена на самому феномені Церкви в її історичній ретроспективі.

Завданням дослідження є спроба напрацювання нового, альтернативного підходу до проблеми автокефалії у сучасному світі. Національний принцип, який відіграв ключову роль у становленні низки нових незалежних церков, зокрема на Балканах, вже не задовольняє сучасну церковну громадськість.

Виклад основного матеріалу дослідження. Значною проблемою, яка створює напругу у відносинах між більшістю Помісних церков та порушує низку канонів та традицію є створення екзархату РПЦ у Африці. Об'єктивно Африканський континент ніколи не був в орбіті РПЦ і сьогодні її дії розглядаються як інтервенція на чужу канонічну територію та створення самого розколу. Постановами Вселенських соборів чітко закріплено Африканський континент за Олександрійським предстоятелем (6 правило I Вселенського собору). Таке рішення – пряме порушення загальноприйнятих священних канонів.

Синод Російської православної церкви 29 грудня 2021 р. прийняв рішення про утворення Африканського екзархату з двома єпархіями – північною і південною. Екзархат очолив митрополит Клиньський Леонід. У нову структуру увійдуть 102 клірики, які перейшли з Олександрійського патріархату (Горевої, 2022). Важливо, що під час переходу з однієї Помісної церкви до іншої є певна канонічна процедура, яка передбачає отримання відпускної грамоти. За прийняття клірика без такої грамоти мають бути позбавлені свого сану і клірик, що перейшов, і той, хто його прийняв. Це пряма норма 17 правила VI Вселенського собору. Теперішній крок РПЦ поглиблює світовий розкол у православ'ї.

Рішення Синоду про створення Африканського екзархату РПЦ – це еклезіологічна криза. Відкриття паралельних юрисдикцій завжди завершує оформлення розколу. Розрив євхаристичного спілкування між РПЦ та грецькими церквами був ініційований Москвою. Подібними рішеннями церковна Москва підриває довіру до себе у православному світі. У тому числі серед тих церков, яких вона вважає своїми союзниками. Відкликати рішення про створення екзархату буде складно, але залишити його буде розглядатися як продовження розколу.

На тлі внутрішнього розколу в самій РПЦ, коли її автономна частина, РПЦЗ, розірвала євхаристійне спілкування з іншою її автономною частиною, Паризькою архієпископією, ця подія виглядає беззмістовною. Хвороба розколу пустила свої метастази до церковного організму (Заявление..., 2022).

Наприкінці 2021 р. РПЦ провела наукову конференцію, яка насправді була налаштована проти Вселенського патріархату: «Мировое Православие: первенство и соборность в свете православного вероучения». Найочевиднішим, про що говорили більшість учасників конференції, це питання сучасного розділення у світовому Православ'ї. Червоною ниткою конференція була просякнута думкою про «поганих греків», які під впливом світських політичних впливів і світової геополітики намагаються розколоти єдину православну церкву на два ворогуючі табори. А далі йдеться про «неканонічні» дії Вселенського престолу в Україні зокрема, та й у світі загалом.

Ситуація, що склалася у світі сьогодні – не має догматичного підґрунтя. Адаже питання автокефалії та її дарування не містять у собі якогось особливого богословського забарвлення, а має більш адміністративний характер. Якби воно і дійсно відносилось до розряду віровчення Церкви, то цілком закономірно і об'єктивно, що на сьогодні не існувало б 15-ти Помісних Церков, та й взагалі б сьогодні ми мали зовсім інший церковний устрій. Однак є і схожа паралель. Розкол 1054 р. був наслідком тривалих суперечок про владу в церкві між Римом і Новим Римом (Sanderson, 2005).

Утім тодішні непорозуміння не можна порівняти із теперішніми. Хоча постійно звучать заяви Московського патріархату і церков які його підтримують, про «папські претензії Константинополя». З іншого боку, у часи розквіту та чисельної сили Вселенський престол міг запровадити та встановити пірамідальну форму устрою Східної церкви у видимій формі, що б змінило древній ієрархічний устрій. Однак, Константинополь пішов шляхом збереження древньої еклезіології та освяченої Соборами системи «Пентархії». Натомість турецькі завоювання внесли значні корективи у життя та структуру Вселенської церкви. Константинопольський першоієрарх офіційно став «головним православним» в новій імперії (Крутій, 2018).

Однак, ситуація із розділенням світового православ'я поглиблюється. Хоча офіційно більшість із Помісних церков не припинила молитовного та будь-якого іншого спілкування із Константинополем, окрім РПЦ та Сербів, це вже є свідченням розколу. Прикриваючись боротьбою за чистоту віри світові лідери (Фанар та Москва), втягують інші Помісні церкви затяжний еклезіологічний, канонічний та богословський конфлікти.

Позиція інших богословів, з якою варто погодитись, полягає в тому, що сама РПЦ перебуває в розколі, оскільки самостійно, без рішення Всеправославного Собору перестала згадувати ім'я Вселенського патріарха Варфоломія та низку інших предстоятелів Церков (Олександрійського патріарха та предстоятелів Грецької та Кіпрської церков), які визнали автокефалію ПЦУ. Отже, якщо церква розриває євхаристійне спілкування зі Вселенським патріархатом, вона автоматично вважається схизматичною церквою. Винятки допускаються лише в тому випадку, якщо Предстоятель Церкви офіційно потрапляє в ересь, але це також перевіряється загальним Всеправославним собором. Наприклад, коли патріарх Несторій Константинопольський проповідував єретичні вчення, місцеві церкви не розірвали Євхаристійне спілкування, поки Другий собор не був скликаним, який і осудив вчення Несторія (Гургенідзе, 2021).

Подібну маніпуляцію спостерігаємо у заяві члена Священного Синоду Болгарської церкви митрополита Відінського Даниїла (Ніколов), який наголошує на неканонічності рішення прийнятого Вселенським патріархом. Ієрарх наводить історичні приклади спроб Константинопольських патріархів створити певну «надграничну юрисдикцію», де влада Вселенського владика необмежена по відношенню до інших Помісних церков. Такі дії Фанару кидають виклик іншим церквам. Це прямо суперечить канонам православної церкви. Влада Предстоятелів не зміщується у територіальній площині згідно 2 правила Другого і 8 правила Третього Вселенських соборів.

Ієрарх стверджує, що надаючи Томос ПЦУ Варфоломій примушує Церкву визнати Константинопольського патріарха своїм верховним главою, що суперечить 34 апостольському правилу. У тексті Томосу прописано, що архієреї та священники ПЦУ можуть звертатися до Вселенського престолу з апеляцією, так само як і представники інших церков. Це є спроба втручатися у внутрішні справи Помісних церков (Це загроза, 2019, с. 6). Аналізуючи текст Томосу можемо стверджувати, що в документі главенство архієрея Нового Риму над Києвом не прописано.

Активне втручання у політичні перипетії може призвести і до зміни вже наявного статусу Помісних церков. Архімандрит Кирило (Говорун) стверджує, що порушення або невиконання умов Томосу з боку ПЦУ може спричинити відкликання документа. В історії церкви вже були подібні прецеденти. Зокрема, у XIX ст. румуни після здобуття незалежності в односторонньому порядку проголосили автокефалію (Meuendorff, 1989). Константинополь цього не визнав і стався розкол. Через тринадцять років, шляхом домовленостей Вселенський патріархат видав Томос про автокефалію. Впевнені у своїй правоті румуни одразу ж порушили умови документа. І Константинопольський патріарх Іоаким III негайно відкликав документ. Потрібно було ще сім років для того, щоб вирішити конфлікт. І лише в 1885 р. румуни таки отримали Томос про автокефалію.

Дискусія про патріарший статус породила конфлікт у Болгарській церкві. У 1872 р. болгари самостійно проголосили автокефалію, що призвело до розколу й анафем з боку Константинополя. Конфлікт тривав понад сімдесят років. Зрештою у 1945 р. Константинополь видав Томос про автокефалію, але у статусі митрополії. У 1953 р. болгари внесли зміни до статуту та проголосили патріархат. Це спричинило нову напруженість між церквами. Константинополь визнав такий статус лише в 1961 року. Відзначимо, що саме місцеве ЦК компартії надав дозвіл для отримання патріаршого статусу: «Керуючись необхідністю зміцнити суспільний авторитет Болгарської Православної Церкви, що є необхідною умовою організації боротьби православних церков проти Ватикану та його реакційної політики, ЦК дає Болгарському Екзархату згоду на його зведення до рангу Патріархату» (Горевой, 2019).

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Із основних проблем, яка сьогодні зачіпає інтереси всіх церковних організацій – це високий рівень політизації релігії. Церква перетворилась на інструмент впливу держави або окремих політичних груп на народ. Політичні та державні діячі давно активно втручаються у церковні справи, це простежується ще з часів Вселенських соборів, коли імператор скликав та очолював Вселенське церковне зібрання. Політичні та геополітичні моменти значно вплинули і на проблеми набуття автокефального статусу новими церквами. Є низка випадків, коли правителі одноосібно надавали та відмінювали рішення про автокефалію, як наприклад у випадку із Болгарією. Після зміщення церковного центру православного світу до Москви, ситуація кардинально не змінилась, адже російські правителі регулярно використовували церковний чинник у власних цілях. Активний політичний момент простежується у житті церкви і у XXI ст. Яскравим свідченням цього є блокування Української автокефалії з боку РПЦ, що призвело до всеправославного розділення та антиканонічної діяльності Московського патріархату в Африці та одностороннього розриву Євхаристії.

Kobetiak A. “Canonical territory” through the prism of political confrontation of world religious centers

The article highlights the transformational processes of the ancient institution of autocephaly and its modern significance in the church. The issue of administrative influence and “canonical boundaries” of the church today is significantly influenced by world political centers. The important task of the article is to study the reality of equality between all the Local Churches. In relations between independent church administrations, one can feel the “supremacy” of the ancient autocephalies over the new ones.

The scientific novelty is to highlight the causes of the current crisis of the Ecumenical Orthodox Church. It is noted that this is primarily due to geopolitical and financial factors. It is proved that the formation of two approaches (Greek and Slavic) to the understanding of the structure of the system of Universal Orthodoxy was the cause of the crisis in the church. It is noted that “church misunderstandings” became apparent after the Great Council of Crete and the granting of the Tomos to the Ukrainian Church. The study

found that during the Ecumenical Councils, the understanding of autocephaly was transformed from a natural state to a church-political phenomenon. It is proved that in the XIX–XX centuries, when the “parade of autocephaly” took place in the Balkans, the issue of autocephaly again came to the forefront of general theological discussions. A key role was played by the national factor, which underpins the independence of each of the Local Churches. Autocephaly becomes a purely political stratum. The article argues that in the Orthodox tradition there is no generally accepted interpretation of the interdependence of the principle of locality and autocephalous status of churches. It is noted that further scientific research on autocephalous issues will complement the study, because the formation of the church is a dynamic process.

Key words: ecclesiology, Ecumenical Council, political influence, autocephaly, eparchy, patriarch, pentarchy, dogma, church, Byzantium, theologian.

Література:

1. Горевой Д. (2022). Московський патріархат відкриває парафії в Африці. Це помста за визнання ПЦУ. URL: https://lb.ua/society/2021/12/30/502133_pvk_rpts_moskovskiy_patriarhat.html?fbclid=IwAR3hOISgUKqsiCvzaphhFwogSjv2_SpIWUTMV5SLBBNnMMoFZriW4vn06k8.
2. Горевой Д. (2019). Не створи собі кумира або що відбувається навколо УПЦ КП. URL: https://lb.ua/society/2019/05/11/426568_sotvori_kumira.html.
3. Гургенідзе Н. РПЦ в розколі: Розрив євхаристичного спілкування без Всеpravoslavного Собору є неканонічним. (2021). URL: <https://df.news/2021/05/26/rpts-v-rozkoli-rozryv-ievkharystychnoho-splkuvannia-bez-vsepravoslavnoho-soboru-ie-nekanonichnym>.
4. Заявление Священного Синода Русской Православной Церкви от 28 января 2022 года. (2022). URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5891370.html?fbclid=IwAR0zKxvD4TU20f5QaOA0PZge41uUAd1WD8Zyiq9KAhpqYKHDDnjtIUd6SZM>.
5. Зінченко А. (1997). Визволимося вірою: життя і діяльність митрополита Василя Липківського. – Київ. 226 с.
6. Крутий В. (2018). Трансформація політичної системи суспільства в умовах гібридної війни : дис. ... д. політ. н. за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси) Київ.
7. Рудич Ф., Балабан Р., Дергачов О. (2002). Україна у сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти : монографія. Міжрегіональна академія управління персоналом, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ : МАУП. 487с.
8. Саган О. (2004). Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. К. : Світ Знань. 912 с.
9. Це загроза для світового православ'я – Член Синоду Болгарської Церкви здійснив аналіз томосу українським розкольникам (2019). *Православне Полісся / Видання Рівненської єпархії УПЦ*. № 1 (206). 2019. С. 6.
10. Balakireva O. (2013). Religion and Civil Society in Ukraine and Russia / Olga Balakireva, Iuliia Sereda. *Religion and Civil Society in Europe* [edited by Joep de Hart, Paul Dekker and Loek Halman]. Dordrecht : Springer Science. P. 219–250. [in English].
11. Meyendorff J. (1989). Imperial Unity and Christian Divisions. New York : St. Vladimir's Seminary Press, 1989. 228 p.
12. Sanderson C. (2005). Autocephaly as a function of institutional stability and organizational change in the Eastern orthodox church. University of Maryland, College Park. 196 p.

References:

1. Gorevoy D. (2022). Moskovskyy patriarkhat vidkryvaye parafiyi v Afrytsi. Tse pomsta za vyznannya PTSU [The Moscow Patriarchate opens parishes in Africa. This is revenge for the recognition of the PCU]. URL: https://lb.ua/society/2021/12/30/502133_pvk_rpts_moskovskiy_patriarhat.html?fbclid=IwAR3hOISgUKqsiCvzaphhFwogSjv2_SpIWUTMV5SLBBNnMMoFZriW4. [in Ukrainian].
2. Gorevoy D. (2019). Ne stvory sobi kumyra abo shcho vidbuvayetsya navkolo UPTS KP [Do not create an idol for yourself or what is happening around the UOC-KP]. URL: https://lb.ua/society/2019/05/11/426568_sotvori_kumira.html. [in Ukrainian].
3. Hurhenidze N. RPTS v rozkoli: Rozryv yevkharystychnoho splkuvannya bez Vsepravoslavnoho Soboru ye nekanonichnym [ROC in the schism: The rupture of Eucharistic communion without the All-Orthodox Council is uncanonical]. (2021). URL: <https://df.news/2021/05/26/rpts-v-rozkoli-rozryv-ievkharystychnoho-splkuvannia-bez-vsepravoslavnoho-soboru-ie-nekanonichnym>. [in Ukrainian].
4. Zayavlenye Svyashchennoho Synoda Russkoy Pravoslavnoy Tserkvy ot 28 yanvarya 2022 hoda [Statement of the Holy Synod of the Russian Orthodox Church]. (2022). URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5891370.html?> [in Russian].

5. Zinchenko A. (1997). *Vyzvolymosya viroyu: zhyttya i diyalnist mytropolitya Vasylya Lypkivskoho* [Let us be liberated by faith: the life and work of Metropolitan Vasyl Lypkivsky]. Kyiv. 226 s. [in Ukrainian].
6. Krutiy V. (2018). *Transformatsiya politychnoyi systemy suspilstva v umovakh hibrydnoyi viyny* [Transformation of the political system of society in the conditions of hybrid war]. (Dys. zdobuttya naukovooho stupenya d. polit. n. za spetsialnostyu 23.00.02 – politychni instytuty ta protsesy) Kyiv. 496 s. [in Ukrainian].
7. Rudych F., Balaban R., Derhachov O. (2002). *Ukrayina u suchasnomu heopolitychnomu prostori: teoretychnyy i prykladnyy aspekty: monohrafiya* [Ukraine in the modern geopolitical space: theoretical and applied aspects: monograph. Interregional Academy of Personnel Management]. *Mizhrehionalna akademiya upravlinnya personalom, Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen NAN Ukrayiny*. Kyiv : MAUP. 487 s. [in Ukrainian].
8. Sahan O. (2004). *Vselenske pravoslavyya: sut, istoriya, suchasnyy stan* [Universal Orthodoxy: essence, history, current state]. K. : Svit Znan. 912 s. [in Ukrainian].
9. Tse zahroza dlya svitovoho pravoslavyya – Chlen Synodu Bolharskoyi Tserkvy zdiysnyv analiz tomosu ukrayinskym rozkolnykam [This is a threat to world Orthodoxy – A member of the Synod of the Bulgarian Church analyzed the tomos to Ukrainian schismatics]. (2019). *Pravoslavne Polissya / Vydannya Rivnenskoyi yeparkhiyi UPTS*. № 1 (206). S. 6.
10. Balakireva O. (2013). Religion and Civil Society in Ukraine and Russia / Olga Balakireva, Iuliia Sereda. *Religion and Civil Society in Europe* [edited by Joep de Hart, Paul Dekker and Loek Halman]. Dordrecht : Springer Science. P. 219–250.
11. Meyendorff J. (1989). *Imperial Unity and Christian Divisions*. New York : St. Vladimirs Seminary Press. 228 p. [in English].
12. Sanderson S. W. (2005). *Autocephaly as a function of institutional stability and organizational change in the Eastern orthodox church*. University of Maryland, College Park. 196 p. [in English].

Стаття надійшла до редакції 23.05.2022

Стаття рекомендована до друку 06.06.2022